

МОВА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті на основі історико-компаративістського методу відтворено основні підходи до соціальної визначеності мови у перспективі європейської філософської парадигми. Надано історико-гносеологічний аналіз співвідношення мови та мовлення, показано історико-філософські передумови просторово-часової визначеності мови, розкрито сутність дихотомії мова/мовлення, представлені у концепції Ф. де Соссюра, здійснено опис мови як специфічної соціо-природної системи.

Уже більш ніж століття однією з пріоритетних філософських дисциплін постає філософська антропологія, об'єктом дослідження якої є сфера "власне людського" буття, природи людини та її індивідуальності. Домінуючим при цьому постає антропологічний принцип, завдяки якому здійснюється спроба пояснити феномен людини та оточуючого її світу, довести, що людина – унікальний прояв життя взагалі, творець історії і культури. Антропологічне вчення виводить своє розуміння людини й навколишньої дійсності із самого людського буття й через нього, а на роль основного питання філософії представники цієї течії висувають актуалізоване І. Кантом антропологічне запитання: "Що таке людина?".

Проте зазначене питання не нове для філософії взагалі, оскільки загальноновизнаним є розуміння людини як субстрату будь-яких форм соціальності, а остання неможлива без комунікативної активності та комунікативного досвіду людства. Філософський зміст поняття суспільства як соціальної єдності полягає у визначенні сукупності суспільних зв'язків, поєднаних в одне ціле. Загальноновизнаним є аналіз типу суспільних зв'язків як матеріальних, духовних, конвенційних. Проте людина як субстрат усіх форм соціальності відтворюється перш за все в процесі комунікативної активності. Соціалізація суб'єкта відбувається на фоні засвоєння ним елементів мовної системи, загальнолюдських культурних цінностей, які формуються шляхом взаємодії суб'єкта і суспільства у безперервності комунікативного обміну. Комунікативна діяльність разом з предметною діяльністю становить кардинальний рівень суспільства, фіксуючись у спільних ідеалах, уявленнях та цінностях. Не викликає сумніву той факт, що одним з пріоритетних напрямків сучасних філософських досліджень постає філософія мови взагалі, а також аналіз когнітивних аспектів мови зокрема.

Саме завдяки тому, що людина засвоює різноманітні елементи мовної практики, загальнолюдських культурних цінностей, вступає у комунікативний обмін з суспільством і стає можливою її соціалізація, перетворення на активного соціального суб'єкта. Мова перетворюється на своєрідну універсалію, котра вибудовує соціальний простір, символічний спосіб комунікації; одночасно, будучи безпосередньою даністю думки та знаково-символічною формою, саме мова являє собою найвищий рівень просторової структури.

На думку К.-О. Апеля. комунікативна спільнота виступає структурним елементом будь-якої "інтерсуб'єктивної угоди" та необхідною умовою "досягання консенсусу".

Також варто прислухатися до думки Е. Бенвеніста: "Язык представляет собой наивысшую форму способности, неотъемлемой от самой сущности человека, - способности к символизации... Именно эта способность свойственна человеку и делает его существом разумным... Способность к символизации лежит в мыслительных функциях. Мышление - не что иное, как способность создавать представления вещей и оперировать этими представлениями... Мысль не просто отражает мир, она категоризует действительность, и в этой организующей функции она столь тесно соединяется с языком, что хочется даже отождествить мышление и язык с этой точки зрения"[1: 28–30].

Не можна ігнорувати й думку К. Маркса про те, що мова – це безпосередня діяльність думки, дійсна свідомість, яка існує практично. Завдяки цьому мова розуміється як думка у своїй безпосередній даності, постає формою свідомої, мотивованої діяльності, тобто стало неможливим тлумачення діяльності свідомості без урахування особливостей мовного функціонування.

Переломним моментом у філософському розгляді мовної проблематики стало потрактування Е. Гусерлем людського буття як буття свідомості, це по-новому висвітлює роль мови. Згідно з Е. Гусерлем, слова, по-перше, функціонують за аналогією з природними знаками (той, хто бачить дим, очікує вогню), а також, по-друге, слова не лише позначають, але й виражають почуття та бажання того, хто говорить. Це є психологічний бік мови, безпосередньо пов'язаний зі змістом свідомості, але існує також і знаковий бік мови, яка, навпаки, жорстко опосередкований значенням.

Урахування всього вищенаведеного дало змогу створити соціальну філософію на ґрунті дослідження мови та мовлення як специфічного зрізу індивідуальної та суспільної свідомості, розкрити зв'язок усіх буттєвих форм універсуму, розглянути суспільство як комунікативну єдність. Мова починає розумітися як апріорна форма людської свідомості. Такий аспект дослідження мовної проблематики спостерігаємо у працях В. фон Гумбольта, Е. Гусерля, М. Гайдеггера, К.-О. Апеля, Д. Сьорля, Р. Якобсона, М. Бахтіна та ін. У подібному руслі створені концепції вітчизняних учених А. Єрмоленка, В. Копніна, С. Кримського, С. Кошарного, Є. Леднікова, М. Поповича, В. Табачковського.

Мета статті: на основі історико-компаративістського методу відтворити основні підходи до соціальної визначеності мови у перспективі європейської філософської парадигми.

Досягнення зазначеної мети вимагає реалізації таких дослідницьких завдань:

- дати історико-гносеологічний аналіз співвідношення мови та мислення;

- показати історико-філософські передумови просторово-часової визначеності мови;
- розкрити сутність дихотомії мова/мовлення, представлені у концепції Ф. де Соссюра;
- здійснити опис мови як специфічної соціо-природної системи.

В історії філософії мови можна виділити декілька основних концептуальних підходів стосовно розуміння сутності, специфіки та функцій мови. Перший з них, пов'язаний з необхідністю з'ясування сутності слів, виявлення їхнього походження, відомий під назвою семантичної парадигми. Він починається у філософії Платона та Аристотеля. Згідно з Платоном (діалог "Кратіл"), "імена" не є адекватним засобом пізнання світу речей, основу якого утворює світ ідей. Останній розпадається на різноманітні складові одразу, як тільки стає об'єктом осягнення за допомогою мови, і ці частини вже неможливо поєднати у єдине ціле.

Пізніше ця парадигма проходить крізь філософію стоїцизму, також знаходить у філософії У. Оккама, М. Кузанського, Б. Спінози. На довгі століття головна увага при розгляді мовної проблематики приковується до поняття імені, визначення ієрархії найменувань.

Механістична революція Нового часу, домінування просторово-часової картини світу, утвердження раціоналізму обумовлює нові принципи розгляду мовної проблематики: на зміну семантичній парадигмі приходить синтаксична, головна увага приділяється не іменам (суб'єктам висловлювань), а предикатам, у яких одночасно іманентно наявні виміри – семантичний, синтаксичний та прагматичний. Найхарактернішими представниками можна вважати Б. Рассела, Л. Вітгенштайна, Р. Карнапа.

Зупинимося більш детально на ідеях Л. Вітгенштайна, адже для нього характерною є думка про те, що для людини межі її мови визначають межі її світу, тобто первинною вихідною реальністю постає саме мова. Вся атомарна структура світу сконструйована за аналогією до мови, призначення атомарних фактів полягає у тому, щоб надавати обґрунтування істинності атомарних речень. Пояснюється це тим, що дійсність співвідноситься з реченням, а речення має сенс незалежно від фактів. "Если элементарное предложение истинно, то соответствующее событие существует, если же оно ложно, то такого события нет" [2: 30].

У "Логіко-філософському трактаті" постійно простежується прагнення до злиття, отожднення мови та світу, оскільки логіка заповнює світ, тому межі світу є і її межами. "То обстоятельство, что предложения логики – тавтологии, показывает формальные – логические – свойства языка, мира" [2: 56]. Логічний висновок тут очевидний: мова не є лише засобом, за допомогою якого говориться про світ, вона – зміст цього світу, більш того – сам світ, бо світ є тим, що ми про нього говоримо. "Суб'єкт не принадлежит миру, а представляет собой некую границу мира" [2: 56]. Таким чином, Л. Вітгенштайн та його послідовники вважають мову єдиною безпосередньо доступною реальністю, а світ постає для них лише емпіричним змістом того, що про нього говориться. Структура світу визначається структурою мови.

З іншого боку, на початку минулого століття набирає сили й прагматичний підхід, представлений та обґрунтований Ч. Пірсом, Дж. Д'юї, Ч. Джемсом. Перша методологічна установка, яку варто навести, полягає у тому, що світ, реальність розуміється суб'єктивно. "Fons et origo усієї реальності як з абсолютної, так і з практичної точки зору є суб'єктивним, бо це ми самі... Реальність, починаючи з нашого Я, поступово розповсюджується на всі об'єкти, які є цікавими для нашого Я, а потім і на ті, що постійно пов'язані з ними..."

Це наші життєві відношення... Таким чином, ми можемо зробити важливий висновок про те, що наша власна реальність – це почуття нашого власного життя, якими ми володіємо у будь-який момент, є основою нашої віри. Це так само достовірно, як достовірно те, що я існую – такою є найвища гарантія буття усіх інших речей... Світ живих реальностей, на протигагу нереальностям, укорінений в Я, яке розглядається як активний та емоціональний термін" [3: 296–297].

Доповненням до цього є ідеї Д. Д'юї, стосовно того, що людське життя складається із множини ситуацій, тому будь-який конкретний об'єкт, будь-який процес – це лише органічна частина ситуації. Існування ізольованого об'єкта неможливе хоча б тому, що його "ізоляція" від інших є результатом активної процедури "нейтралізації" тих зв'язків, що дають йому право на існування. Щоб стати цікавим для пізнання, окремий предмет має бути пов'язаним із суб'єктом, що пізнає, та увійти у контекст пізнавальної ситуації, котра розуміється як проблемна. "Ми живемо та діємо у зв'язку з існуючим оточенням, а не у зв'язку з ізольованими об'єктами, навіть якщо якась окрема річ може мати визначальне значення для того, щоб визначити спосіб відповіді на оточення у цілому" [4: 129]. Призначення дискурсивного мислення, таким чином, полягає у тому, щоб готувати відповіді на "оточення".

Розгляд зазначеної проблематики буде неповним без згадки концепцій Ф. де Соссюра та Л. Ельмслева. Значення ідей Ф. де Соссюра для сучасного мовознавства надзвичайно важливе, досить навести висловлення Е. Бенвеніста, який стверджував, що саме завдяки Ф. де Соссюру "...лингвисты осознают, что их дело - посредством адекватных приёмов изучать и описывать актуальную языковую реальность, не примешивая к описанию, которое должно быть синхронным, никаких априорных теоретических или исторических допущений, а анализировать язык в рамках его собственных формальных элементов" [1: 23]. Соссюрівська методологія – розрізнення мови та мовлення, синхронії та діахронії, визначуючого та визначуваного – вивела лінгвістику за межі мовознавчої дисципліни, була запозичена іншими гуманітарними науками, знайшла широке застосування і у філософських концепціях мови.

На думку Ф. де Соссюра, поняття мови не збігається з поняттям мовної діяльності взагалі, оскільки мова – це лише певна частина, хоча й важливіша, мовленнєвої діяльності. Мова є соціальним продуктом, сукупністю необхідних умовностей, прийнятих певною спільнотою, для того щоб забезпечити реалізацію, функціонування здатності до мовленнєвої діяльності, що існує у кожного носія мови. Учений вважає, що мова утворює собою систему, оскільки складається із формальних елементів, які поєднуються у певні комбінації відповідно до вимог

структури. Структура являє собою певні типи відношень, призначення яких полягає у тому, щоб бути основою для поєднання елементів та одиниць певного рівня. "Каждая единица системы определяется при этом совокупностью отношений с другими единицами и оппозицией, в которые она входит; единицы есть сущность относительная и оппозитивная" [5: 24]. Завдяки такому підходу спрощується питання про співвідношення двох планів у мові – плану вираження та плану змісту, або визначуваного та визначуючого. Мовний знак пов'язує не річ та її назву, а поняття та акустичний образ. Ці два елементи пов'язані між собою та передбачають одне одного. Але, якщо називати знаком поєднання поняття та акустичного образу, виникає суперечність, оскільки знак як ціле стає можливим лише завдяки наявності чуттєвої сторони. Цієї трудності можна уникнути, якщо зберегти слово *знак* для позначення цілого та замінити терміни *поняття* та *акустичний образ* відповідно термінами визначуване та визначуюче. "Эти два термина имеют то преимущество, что отмечают противопоставление, существующее как между ними сами, так и между целым и частями этого целого. Что же касается термина "знак", то мы довольствуемся им, не зная, чем его заменить, так как обиходный язык не предлагает никакого иного подходящего термина" [5: 70].

Це теза Ф. де Соссюра піддається критиці Р. Якобсоном, котрий зауважує, що зв'язок між послідовним рядом фонем та значенням є необхідним, але лише у тому випадку, коли існує необхідний зв'язок між двома аспектами знака, у цьому випадку асоціація базується на суміжності і, відповідно, на зовнішніх взаємовідносинах, а асоціація, що базується на схожості (внутрішніх взаємовідносинах), є лише випадковою. Але, незважаючи на критику Р. Якобсона, значення ідей Ф. де Соссюра важко переоцінити.

Саме завдяки працям Ф. де Соссюра стало остаточно зрозуміло, що проблема мови не є внутрішньою проблемою лінгвістики, мова як визначальна категорія лінгвістики не може бути теоретичним образом визначена лише у рамках лінгвістики, для її визначення необхідно вийти на метарівень, у сферу філософських питань лінгвістики. Пояснюється це тим, що мова розуміється як знання тих правил та навичок, на яких базується мова, тобто поняття мови ототожнюється з поняттям структури знання.

Л. Ельмслев доповнює ідеї Ф. де Соссюра й виділяє у мові три плани – мовну схему, мовну норму та мовний узус. Для нього мовна схема представляє мову як чисту форму; мовна норма – це мова як матеріальна форма, яка хоча й визначається умовами соціальної реалізації, проте не залежить від деталей цієї реалізації; мовний узус – це мова як сукупність мовних звичок конкретної людської спільноти. Замість дихотомії Ф. де Соссюра мова/мовлення, Л. Ельмслев вводить дихотомію схема/узус, що дає йому змогу формалізувати мову та соціалізувати мовлення.

Обидві ці дихотомії – мова/мовлення та схема/узус – не залишили сумніву у тому, що суб'єкт повинен бути виключеним із числа предметів лінгвістичного дослідження. Це стало особливо помітним у філософії структуралізму з його негативною реакцією на багатовікову традицію розуміння людини мірилом усіх речей. Методологічні установки структуралізму були пов'язані із зміною дослідницького курсу, де у центрі уваги опиняється не суб'єкт, а безособова структура. Звідси основна ідея філософського структуралізму – не "буття", а "відношення", не суб'єкт, а структура. Замість суб'єктів отримуємо форми, а не субстанції, тому не суб'єкт з його духовною здатністю і спрямованістю до свободи та самовизначення виявляється у центрі уваги, а позбавлені свідомості, безособові структури. "Смерть суб'єкта" була однією з улюблених тем французького структуралізму у 1960–1970-х рр. Особливо це проявилось у творчості Мішеля Фуко, який розвивав теорію авторства та теорію епістем.

Мішель Фуко сміливо поміщає у центр своєї філософії не суб'єкта, а різноманітні дискурси, тому людина у нього лише включається у дискурсивні сітки, а не творить їх із самої себе. Суб'єкт розуміється лише як функція для групування дискурсів, для визначення джерела їх значень. У зв'язку з цим і виникає теза про "децентрацію суб'єкта" та "смерть суб'єкта". Людина перестає бути хазяїном самої себе, бути одночасно суб'єктом і об'єктом. Стає зрозумілим, що саме набір структур, по суті, потенційно створює людину. Редукція людини до структур, що її оточують, характеризує сучасну людину.

Мова виступає суб'єктом досвіду. У своїй "Історії безумства у класичну епоху" французький філософ пише про мову, яка говорить немов би сама з собою, без суб'єкта, який промовляє, й без співрозмовника. Саме тому в сучасному постіндустріальному суспільстві мова перетворилася на самостійну силу, яка взаємодіє з "працею та життям" і робить сумнівним буття людини як автономної суті. Людина помирає, лишаються структури – таким є висновок мислителя у "Словах та речах". Зрозуміло, що йдеться про смерть людини як суб'єкта, активного начала, засновника смислів.

Минуле століття позначене виникненням також інтерсуб'єктивної парадигми, згідно з якою мова постулюється як інтерсуб'єктивне комунікативне явище. Інтерсуб'єктивність виступає соціальним феноменом, перетворюється на специфічну трансцендентальну форму. Представниками цієї парадигми вважаються Е. Кассіер, М. Гайдеггер, Х.-Г. Гадамер, М. Фуко, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда. Наприклад, основою концепції мови Ж. Дерріда можна вважати дві тріади понять, відділених одна від одної просторово-часовим континумом, – перша: "письмо" – "відмінність" – "слід" ("écriture" – "difference" – "trace") і друга: "архе-письмо" – "розрізнення" – "прото-слід" ("archi-écriture" – "différance" – "archi-trace").

Особливої уваги заслуговують доробки Х. Арентз, котра розглядає мовлення у ролі категорії, що межує з дією, має соціальний характер і виступає як співвідношення мовної компетенції та обумовлений нею життєвий досвід.

Таким чином, можна стверджувати, що феномен мови існує як специфічна соціо-природна система, її роль у відтворенні когнітивних структур свідомості та можливості індивідуального і соціального буття суб'єкта надзвичайно важлива. Мова постає абсолютною субстанцією комунікації, а свідомість розуміється як мислення

та мовлення, які протікають у часі. Усе це дає аргументацію на користь того, що мова є не лише лінгвістичною, а, перш за все, лінгвістико-соціальною категорією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 483 с.
2. Витгенштейн Л. Философские работы. Ч. 1. – М., 1994. – 628 с.
3. James W. Principles of Psychology. Vol. 11. – L., 1991. – 529 с.
4. Dewey J. Essay in Experimental Logic. – Chicago Univ. Press, 1916. – 211 с.
5. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург, 1999. – 321 с.

Глухоман І. В. Язык как предмет философской рефлексии.

В статье на основе историко-компаративистского метода воссозданы основные подходы социального определения языка в перспективе европейской философской парадигмы. Представлен историко-гносеологический анализ соотношения языка и мышления, показаны историко-философские предпосылки пространственно-временного определения языка, раскрыта сущность дихотомии язык/мышление, которая представлена в концепции Ф. де Соссюра, произведено описание языка как специфической социо-природной системы.

Gluhoman I. Language as a Subject of the Philosophical Reflection.

In this article the main approaches of the social definition of the language in prospect European Philosophy are made on the basis of historico-comparative method. The historico-gnosiological analysis is produced, the historico-philosophical premises of the spatial and temporal definition of the language are displayed, the nature of the dithotomy "language/thinking" which is presented in Saussure's conception is exposed, the determination of the language as a specific and natural system is made.